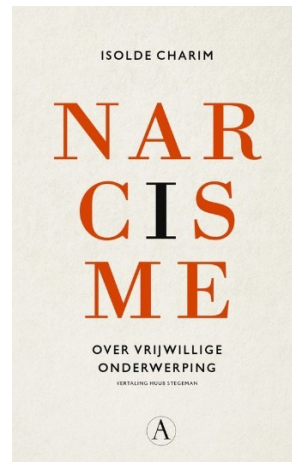

Van Eijk. Commentaar op Erik Jansen's Bespreking van Isolde Charim. *Narcisme. Over vrijwillige onderwerping* (Atheneum 2023) in Civis Mundi Digitaal #169, april 2026.

Erik Jansen (EJ) schrijft in [zijn bespreking](#) van het boek van Isolde Charim *Narcisme. Over vrijwillige onderwerping* (2023) het volgende:

“In *Het onbehagen in de cultuur*, stelt Freud dat naastenliefde in feite onnatuurlijk is, en het opleggen van algemene maatschappelijke normen dus wel tot een onbehagen in de cultuur moet leiden. Zolang de maatschappelijke verbanden noodzakelijk zijn om te overleven is dat te accepteren. Nu de welvaart zo gestegen is dat we de ander niet meer nodig hebben, leidt dat tot meer ruimte voor individualiteit. Voedt die individualiteit een ‘narcistisch’ verlangen? Of wordt die individualiteit daar juist door gevoed?”

TvE: Wanneer Freud stelt dat naastenliefde in feite onnatuurlijk is, dan zou eigenliefde natuurlijk of normaal moeten zijn. In deze context zegt Maarten van Buuren, emeritus hoogleraar die verschillende boeken over Spinoza's filosofie heeft geschreven, het volgende: “Onze liefde is voor het grootste gedeelte eigenliefde” (p91). “De liefde voor mijn geliefde is grotendeels eigenliefde (narcisme)... Doel van mijn liefde is vergroting van mijn macht... Liefde is niet altruïstisch, maar egoïstisch (narcistisch). Liefde staat model voor affecten waar we sterker van worden” (p92). Hij vervolgt: “Spinoza's ethiek is een omkering van de gangbare moraal. Overigens zal elke lezer diep in zijn hart moeten toegeven dat Spinoza gelijk heeft, want we hebben allemaal geleerd ons zo goed mogelijk, dat wil zeggen met alle ons ten dienste staande middelen te handhaven in het bestaan. En als we heel eerlijk zijn, moeten we toegeven dat we over dit op eigenbelang gerichte gedrag graag een onbaatzuchtig sausje gieten, zodat het er van de buitenkant uit ziet als onzelfzuchtig en altruïstisch” (p89).¹

TvE: Met betrekking tot het bovenstaande “het opleggen van algemene maatschappelijke normen moet dus wel tot een onbehagen in de cultuur leiden” wordt verwezen naar onderstaand Diagram 3.² In de bovenste route van dit Diagram vindt via de processen gehoorzaamheid en identificatie afgedwongen re-actief gedrag plaats, wat inderdaad tot ‘onbehagen’ kan leiden.

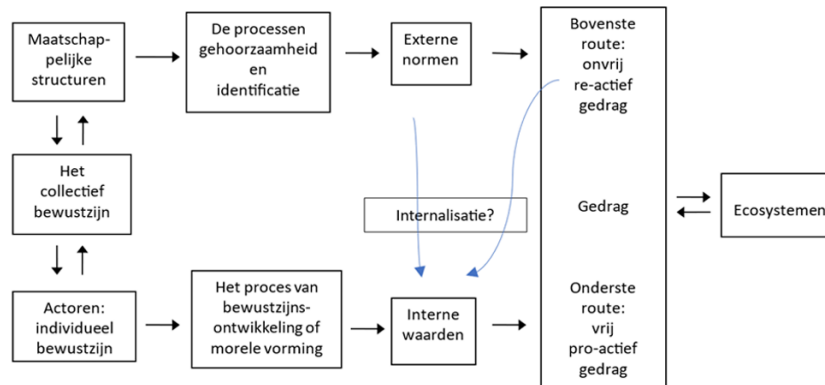
TvE: M.b.t. het genoemde paar ‘individualiteit en narcistisch verlangen’ is de vraag of individualiteit in meer narcistisch verlangen resulteert of omgekeerd? Wat is oorzaak en gevolg? Volgens Maarten

¹ De paginanummers verwijzen naar zijn boek *Zijn, Denken, Doen. Spinoza's weg naar geluk*. Zie voor commentaar op dit boek: *Ontologie, intuïtie en bewustzijnsontwikkeling bij Spinoza*. Commentaar op: Maarten van Buuren (2025). *Zijn, Denken, Doen. Spinoza's weg naar geluk*. Uitgeverij Damon: [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#) Het belangrijke aspect van ‘samenleven’ komt wel ter sprake in hoofdstuk 6 *Het concentrische ik* van het boek van Maarten van Buuren, en ook in hoofdstuk 7 *Spinoza's liberalisme* in: Van Eijk T. (2017). [Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu.

² Zie voor meer uitleg over dit diagram: Van Eijk T. (2020). [Goudsblom: Maatschappelijke dwang tot zelfdwang](#). Civis Mundi Digitaal #96, april 2020 (I).

van Buuren en Spinoza staat narcisme of eigenliefde centraal. Kan meer aandacht voor de onderste route tot minder onbehagen leiden, omdat het dan niet alleen om extern opgelegde normen gaat, maar ook om spontane interne waarden?

Diagram 3: Conceptueel kader dat individuele actoren en maatschappelijke structuren, en bewustzijn en gedrag met elkaar verbindt.

EJ: “Christopher Lasch meent in zijn bestseller *De Cultuur van het Narcisme* (1979) dat het verval van het gemeenschappelijke de gegroeide belangstelling voor het persoonlijke heeft voortgebracht”.³

TvE: In dat geval zou meer individualiteit in meer narcistisch verlangen resulteren.

EJ: “Met de etikettering van de individualisering als ‘collectief narcisme’ is de schrijfster en filosofe Isolde Charim niet tevreden. Ze wil niet alleen het verval van ‘het gemeenschappelijke’ ontleden, maar ook dieper kijken naar de psychische mechanismes. Centraal staat daarin de ‘aanspreking’, de vrijwillige onderwerping, vergelijkbaar met de eigenliefde van Narcissus voor zijn spiegelbeeld. Heeft het neoliberalisme en de individualisering een collectieve narcistische persoonlijkheidscultuur voortgebracht of beantwoordt de economische en politieke realiteit aan onderliggende psychische motieven? En welke rol speelt het verlies van ooit breed gedeelde ideologieën in die aanspreking? Volgens Isolde Charim kan die aanspreking niet plaats vinden zonder een ‘denkbeeldige’ (vaak vereenvoudigde) voorstelling van de werkelijkheid, zoals Narcissus zijn eigen spiegelbeeld waarneemt en daardoor emotioneel wordt geraakt”.

TvE: Het antwoord op de vraag of ‘de economische en politieke realiteit aan onderliggende psychische motieven beantwoordt’ is positief. In het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces spelen altijd meerdere factoren een rol. Een holistisch kader voor dit proces is eerder gepresenteerd.⁴ Ecologische, technologische, economische, politieke, sociaal structurele, culturele en persoonlijkheidsfactoren zijn in deze volgorde steeds omvattender en leggen daardoor meer gewicht in de schaal. Uiteindelijk spelen persoonlijkheidsfactoren, waaronder ‘psychische’ factoren, altijd een grote rol. Samenlevingen worden altijd gevormd door individuen.

TvE: Volgens Charim kan de ‘aanspreking’ of vrijwillige onderwerping niet plaatsvinden zonder een ‘denkbeeldige’ voorstelling van de werkelijkheid. Hier zijn Spinoza’s drie verschillende kenvormen relevant: de verbeelding, rede en intuïtie. Wanneer de verbeelding overheerst, wordt men zich op een inadequate manier bewust van een initiële lichamelijke emotie, en ontwikkelt daardoor een inadequaat mentaal gevoel. Dit gevoel (wat eigenlijk een inadequate gedachte is) resulteert in een lijdzaam (passief) ondergaan van een situatie, wat tot re-actief gedrag leidt. Bij Spinoza staan ‘passies’ voor ongewenste gemoedsaandoeningen, voor lijden. Dit is dus heel anders dan het

³ Lasch’s boek wordt ook in *Civis Mundi Digitaal* #169 (april 2026) door EJ besproken.

⁴ Zie Diagram 1: Een holistisch kader voor het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces in: Van Eijk T. (2015). [Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in verscheidenheid](#). *Civis Mundi Digitaal* # 33, oktober 2015.

tegenwoordige gebruik van het woord 'passie' in de zin van enthousiasme.⁵ Hier wordt ook een onderscheid gemaakt tussen *lichamelijke* emoties en *mentale* gevoelens. De 'vrijwillige onderwerping' verwijst naar het lijdzaam (passief) ondergaan van een situatie.

EJ: "Deze fictieve beelden laten zien waar het Isolde Charim om te doen is: de kracht van het driftleven koppelen aan de verbeelding van een 'denkbeeldige' werkelijkheid. Zij wil daarbij aannemelijk maken dat deze denkbeeldige weergave of *ideologie* niet zomaar een illusie is, maar een bewuste metafoor waarop we onze gevoelens en emoties kunnen projecteren. Een verbeelding waarin we ons kunnen herkennen en die we zo innig liefhebben en hartstochtelijk omhelzen dat het een 'aanspreking' wordt. Dat we het als "waar" ervaren".

TvE: De kracht van het driftleven, lichamelijke emoties dus, worden gekoppeld aan de verbeelding die we vervolgens als 'waar' ervaren. In de verbeelding vindt 'vrijwillige onderwerping' plaats. Het 'hartstochtelijk omhelzen' van de verbeelding door velen verwijst naar wat Spinoza de grote groep van 'onweldenkenden' noemt.⁶

EJ: "Zoals Spinoza al naar voren bracht: wij maken graag een personage van God als grijze oude man met baard, omdat we van een abstracte entiteit niet kunnen houden. We worden daar niet toe aangesproken. We personifiëren liever God, want alleen op die manier kunnen we ons erdoor aangetrokken voelen. Zo is de zon in ons dagelijks leven een kleine lichte schijf aan de hemel, terwijl het in werkelijkheid een gigantische hete ster is lichtjaren van ons verwijderd".

TvE: Het 'personage van God als grijze oude man met baard' verwijst naar het transcendente aspect van Spinoza's transcendente/immanente God-Natuur.⁷ Deze transcendente God is een product van de verbeelding, terwijl de rede volgens Spinoza verwijst naar een in de Natuur inwonende, immanente God. M.b.t. het voorbeeld van de zon zegt Maarten van Buuren: "We zien dat de zon 's morgens opkomt en 's avonds ondergaat. De afwisseling van dag en nacht wordt sinds mensenheugenis verklaard uit het draaien van de zon om de aarde. Waarnemingsbegrip plaatst de aarde in het centrum van het heelal. Dit wordt het geocentrische wereldbeeld genoemd" (p62). "Newtons verstandelijke begrip (heliocentrisch wereldbeeld) kan niet worden herleid tot waarnemingsbegrip (geocentrisch wereldbeeld) en omgekeerd".⁸

EJ: "Ideologie is een vereenvoudigd beeld van de werkelijkheid die alleen op die manier voor ons behapbaar en begrijpelijk wordt. Dat het beeld waarschijnlijk wetenschappelijk niet correct is, doet daar niets aan af. Als wij geloven dat we bestuurd worden door reptielen is die 'waarheid' krachtiger dan de werkelijkheid".

TvE: Dit soort ideologie is een product van de verbeelding. Helaas heeft door de rede ontwikkelde wetenschappelijke kennis vaak geen affectieve component in de zin dat het niet motiverend genoeg werkt om van gedachten te veranderen.⁹

EJ: "Met de toenemende secularisering en het verbrokkelen van de religieuze wereldbeelden, zijn de gedeelde ideologieën vervaagd en is alleen nog een gerichtheid op de eigen persoon overgebleven. Die persoon moet dan wel de moeite waard zijn, want anders heeft het leven geen zin. Jezelf vormgeven is de moderne opgave. De vraag is of dit ons gelukkig maakt, en of er wel een samenleving mogelijk is met alleen maar ik-centrische figuren".

TvE: Een overmaat aan 'ik-centrische figuren' maakt samenleven moeizaam. Maar tegelijkertijd hebben we hierboven gezien dat bij Maarten van Buuren en Spinoza narcisme of eigenliefde natuurlijkerwijs centraal staat. In het eerder vermelde boek van Maarten van Buuren komt het begrip 'het concentrische ik' voor.¹⁰ Dit houdt in dat in steeds wijder wordende concentrische cirkels (van kerngezin naar *extended family* naar gemeente...tot de hele wereld) altruïstisch gedrag

⁵ Zie *Diagram 2: De keten van gedragsontwikkeling* aan het eind van [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#).

⁶ Zie pagina 8 in: [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#).

⁷ Zie p3,4 en 7 in: [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#).

⁸ Zie p13 in: [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#).

⁹ Zie voetnoot 5.

¹⁰ Zie voetnoot 1.

onwaarschijnlijker wordt. Zoals in eerdere artikelen betoogd, kunnen de begrippen ‘individueel en collectief bewustzijn’ de (schijnbare) tegenstelling tussen individu en samenleving verhelderen.¹¹

EJ: “De Franse filosoof Etienne de La Boétie, stelde in zijn *Vertoog over de vrijwillige slavernij* (1548), dat een volk eenvoudig de slavernij van zich af zou kunnen werpen, als het maar als één man zou opstaan tegen zijn overheersers. Iedere dictator is totaal machteloos als iedereen zich tegen hem keert. Helaas gebeurt dat niet omdat bepaalde groepen belangen hebben bij handhaving van de status quo en andere verward zijn in de ideologische schijn van pracht en praal en pakkende praatjes”.

TvE: M.b.t. het paradoxale begrip ‘macht’ wordt verwezen naar de Appendix 1 onder dit artikel. De vraag is bij welk percentage van opstandige burgers gaan overheersers overstag? En hoe kan dit percentage zo snel mogelijk bereikt worden? Speelt de coherentie van het collectief bewustzijn hier een rol?

EJ: “Het nagestreefde ‘ik-ideaal’ heeft volgens Isolde Charim veel gelijkenis met de neoliberale fictie van de ‘mens als ondernemer’, waarbij succes, in de vorm van geld en bekendheid, de ultieme maatstaf is geworden”.

TvE: Hier speelt de mimetische begeerte oftewel nabootsing een belangrijke rol. Hebzucht aan de top van de maatschappij resulteert in een eindeloze spiraal van statuswedloop die de hele maatschappij doordringt. De Amerikaanse econoom Robert Frank (1999) stelt in zijn boek *Luxury Fever* dat het op hol geslagen spenderen aan de top van het financieel-economische bestel een soort virus is dat ons allen min of meer in zijn greep houdt.¹² Wanneer mensen aan de top meer spenderen, zullen anderen net onder hen ook meer gaan spenderen, en zo verder tot aan de laatste treden van de economische ladder.¹³ Kan de onderste route in Diagram 3 deze mimetische begeerte wellicht transcenderen?

EJ: “Om jezelf succesvol te positioneren moet je hard werken aan je eigen vaardigheden. Volgens het neoliberale denken ben je een ‘ondernemer van jezelf’. Je moet investeren in jezelf en als je niet succesvol bent, dan heb je gefaald. De concurrentie gaat alle aspecten van je leven omvatten. Met de mobiele bereikbaarheid sta je ook de hele dag ‘aan’”.

TvE: Zie wat hierboven is gezegd over de mimetische begeerte.

EJ: “Identificatie is niet langer gericht op het “burgerlijke normaal” of op de “stand”, maar het wordt een ‘zelfidentificatie’, door het benaderen van een ‘ik-ideaal’. Het traditionele gezaghebbende ‘boven-ik’ van de maatschappelijke waarden en normen, zoals vroeger door de priester, de leraar en de ouder werden onderwezen, is verlaten voor een ‘ik-ideaal’, dat men zelf mag vormgeven (‘zelfidentificatie’).”

TvE: ‘Het traditionele gezaghebbende ‘boven-ik’ van de maatschappelijke normen’ verwijst naar de bovenste route in Diagram 3, waarin via de processen gehoorzaamheid en identificatie externe normen worden opgelegd. Het zelf vormgeven van een ‘ik-ideaal’ verwijst naar de onderste route, waarin het proces van bewustzijnsontwikkeling of morele vorming ‘idealiter’ resulteert in maatschappelijk en ecologisch verantwoorde interne waarden, en uiteindelijk in niet-afgedwongen, pro-actief gedrag. Een combinatie van de bovenste en onderste routes is de meest waarschijnlijke weg naar een betere toekomst, maar de onderste route blijft tot op heden onderbelicht. Uiteindelijk vormen de talrijke individuen het ‘boven-ik’.

EJ: “Gelijktijdig is [het ‘ik-ideaal’] een bron van onzekerheid. Niet alleen ben je verantwoordelijk voor je eigen succes en falen, er zijn ook voortdurend anderen die rijker en bekender zijn of meer applaus oogsten. De oude waarden en normen voelden als een beperking en het was zaak je aan die

¹¹ Zie Van Eijk T. (2017). [Nationale identiteit en wereldburgerschap. Wat te doen?](#) Civis Mundi Digitaal # 45, april 2017. Zie ook: [Civis Mundi artikelen gegroepeerd per onderwerp](#) Het onderwerp collectief bewustzijn.

¹² Frank R.H. (1999). *Luxury Fever - Money and Happiness in an Era of Excess*. Princeton University Press, Princeton.

¹³ Zie: Van Eijk T. (2010). [Economie, statuswedloop en zelfregulering](#). Civis Mundi digitaal # 1, september 2010. Het oorspronkelijke artikel op de [CM website](#) bevat veel typografische onregelmatigheden, vandaar bovenstaande link.

geboden te houden. De uitwendige dwang werd geïnternaliseerd en je voegde je eraan. Identificatie was een vorm van ondergeschiktheid, een vrijwillige onderwerping aan extern gezag. Het niet houden aan die normen leverde schaamte op”.

TvE: Het ‘voortdurend vergelijken met anderen’ verwijst naar de eerder genoemde mimetische begeerte. De ‘internalisatie van uitwendige dwang of extern gezag’ resulteert in wat Goudsblom ‘maatschappelijke dwang tot zelfdwang’ noemt.¹⁴ Naast deze maatschappelijke dwang tot zelfdwang in de bovenste route, kunnen oorspronkelijk extern opgelegde normen transformeren tot interne waarden via internalisatie processen, bijvoorbeeld door veelvuldige herhaling in de opvoeding zoals ouders doen met kleine kinderen. Hoe deze ‘internalisatie’ in het brein precies plaatsvindt blijft onbekend (zie Diagram 3).

EJ: “Het huidige ‘ik-ideaal’ lijkt veel vrijer, maar de dwang is niet minder meedogenloos. Het is namelijk zelfdwang. Je voelt je voortdurend aangesproken om te voldoen aan de hoge eisen. De na te streven richtlijn is immers een perfectie die je je geheel eigen moet maken. Wanneer dit niet lukt, dringt zich iets heel anders op dan een schuldig geweten: een verpletterend gevoel van minderwaardigheid”.

TvE: De zelfdwang om het onmogelijke ‘ik-ideaal’ te bereiken kan leiden tot gevoelens van schuld in het persoonlijke vlak en gevoelens van schaamte ten opzichte van anderen.

EJ: “De oude ideologieën brachten een onderscheid tussen ‘goed’ en ‘kwaad’ met zich mee. Dit is verdwenen en er kwam met Immanuel Kant een ‘ethiek’ van leefregels voor terug, maar die zijn ‘redelijk’ en ‘verstandelijk’, en niet aansprekend. Bij gebrek aan een van boven opgelegde moraal komt het nu geheel neer op een “gevoeld” onderscheid tussen ‘mee eens’ of ‘niet mee eens’”.

TvE: De ‘redelijke en verstandelijke’ leefregels zijn inderdaad niet aansprekend, omdat de rede zoals eerder gezegd geen affectieve, motiverende component in zich draagt. Men kan het eens of oneens zijn met een concrete leefregel, maar hoe bepaal je dat? Geeft hier de verbeelding, rede of intuïtie de doorslag?

EJ: “De zelfzorg is ‘gedespiritualiseerd’. Waar vroeger zelfbeheersing, onthouding, en conformisme doel waren van de zelfzorg, daar worden nu geen opgelegde regels meer aanvaard: ‘ik bepaal zelf wel wat ik doe en wat ik eet’”.

TvE: Het is niet duidelijk wat EJ bedoelt met ‘gedespiritualiseerd’. De bovenste route van opgelegde regels (externe normen) werkt inderdaad niet meer afdoende, maar kan voor de (grote?) groep van ‘onweldenkenden’ wellicht nog steeds noodzakelijk zijn. Verdient ‘zelfzorg’ in de zin van bewustzijnsontwikkeling (of morele vorming of spirituele ontwikkeling) in de onderste route niet meer aandacht?

EJ: “Klimaat- en gezondheidsmaatregelen worden als ‘betuttelend’ weggezet. Aan dit soort collectieve afspraken hoeven we ons niet te houden”.

TvE: De als ‘betuttelend’ ervaren, maar desondanks noodzakelijke, collectieve afspraken hebben betrekking op de bovenste route in Diagram 3. Als het goed is, identificeert men zich met - en gehoorzaamt aan - deze collectieve afspraken. Maar ook de onderste route is nodig om tot collectieve afspraken te komen en die vervolgens ook daadwerkelijk uit te voeren. In Diagram 3 speelt het collectief bewustzijn een belangrijke rol in de wisselwerking tussen maatschappelijke structuren (waarin collectieve afspraken worden gemaakt) en individuele actoren. Wanneer dit collectief bewustzijn incoherent en van lage kwaliteit is, functioneert het niet adequaat.¹⁵

¹⁴ Zie voetnoot 2.

¹⁵ Er is sprake van een collectief bewustzijn van ‘lage kwaliteit’ wanneer slechts een gering aantal individuen regelmatige toegang heeft tot het niveau van transcendent bewustzijn. Zie Diagram 1 in: [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#). Bewustzijnsontwikkeling of, zo men wil, ervaringsspiritualiteit is het proces waarin men op *systematische* wijze de receptiviteit traint om *regelmatige* toegang tot transcendent bewustzijn te verkrijgen. Individuele bewustzijnsontwikkeling draagt bij aan een coherenter en kwalitatief hoogstaander collectief bewustzijn, dat uiteindelijk in meer maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag resulteert. Kennis en gedrag zijn gestructureerd in bewustzijn. Zie: Van Eijk T. (2025). [De neoliberale economie overheerst de politiek](#). Interview op De Correspondent met Mark Lievisse Adriaanse over zijn boek *Wat iedereen aangaat*.

EJ: “De ‘zelfidentificatie’ kan extreme vormen aannemen zoals we zien bij gender-issues. Niet een simpel biologisch man-vrouw-onderscheid, maar een heel ‘queer’ alfabet om de verschillende gevoelens aan te duiden, die ook in taal en spraak en in de burgerlijke stand moet worden geformaliseerd. Maar nog steeds allemaal gebaseerd op ‘hoe ik mij voel’”.

TvE: Mentale ‘gevoelens’ zijn gedachten, die door de dominantie van een van de drie kennisvormen (verbeelding, rede en intuïtie) al dan niet adequaat zijn.¹⁶ Het ‘hele queer alfabet’ is hoe dan ook een realiteit, zoals in sommige niet-westerse culturen blijkt die daar niet zo moeilijk over doen. Bovendien is na eeuwenlange onderdrukking van ‘queer’ in het christelijke westen een wellicht tijdelijke en als overmatig ervaren belemmering van queer toch noodzakelijk.

EJ: “Isolde Charim begint haar boek met een uitgebreide introductie over hoe Sigmund Freud het narcisme definieerde. In de vroegste (nog onbewuste) fase van de jeugd is er nog geen “ik”. Het kind is geheel opgenomen in een oceanische wereld. Het voelt geen grens tussen de eigen persoon en de omwereld. Dit noemt Freud het primaire narcisme. Het gevoel kan later terugkomen in een religieuze ervaring of bij het ondergaan van de pracht van de natuur. Het wordt dan een ‘aanspreking’ die zich vult met dit ‘oceanische’ oergevoel”.

TvE: Het primaire narcisme van Freud verwijst naar een (nog *onbewuste*) fase van de jeugd waarin men opgenomen is in een oceanische wereld. In plaats van ‘onbewust’ lijkt het beter om te spreken van een ‘onderbewuste’ fase. In Appendix 2 worden in Tabel 1 drie fases in de menselijke ontwikkeling schematisch weergegeven: kind, volwassene en verlichte volwassene. Daarin wordt duidelijk dat de religieuze ervaring van een verlichte volwassene fundamenteel anders is dan de kind ervaring. Een waarlijk spirituele ervaring is een ‘aanspreking’ of ‘vrijwillige onderwerping’ aan een soort ‘oceanisch oergevoel’ dat trans-persoonlijk en trans-rationeel is, oftewel spiritueel-intuïtief. Ken Wilber zegt in deze context dat categoriefouten, waarin verschillende kenwijzen hopeloos verward raken, vermeden dienen te worden.¹⁷

EJ: “Als het bewustzijn ontwaakt merkt het kind dat het een zelfstandig persoon is, los van de wereld. Maar het blijft betekenis en identificatie in de wereld zoeken, ook als volwassene. Het kan daarbij verstrikt raken in waandenkbeelden, en daarbij een aanspreking voelen, waarbij de verbeelding - net als bij een verliefdheid - alles zegt over diegene die verliefd is, en weinig zegt over de aanbedene zelf”.

TvE: Volwassenen kunnen inderdaad verstrikt raken in waandenkbeelden door de verbeelding. Spinoza is van mening dat de verbeelding vaak dominant blijft bij de ‘onweldenkenden’.

EJ: “De schrijfster ziet overal ‘aansprekingen’ opduiken. Door dit psychologische duiden ook vaak zonder aanleiding te doen, krijgt de uitleg het karakter van een ‘psychologisme’, het gebruik van de psychologie als unieke verklaring voor maatschappelijke verschijnselen. Ze besteedt weinig of geen aandacht aan andere factoren zoals technologische ontwikkelingen, sociale media, en onderwijs. De ideologie van het neoliberalisme en ‘het managen van jezelf’ kunnen ook afgeleid worden uit economische en sociaal-culturele motieven”.

TvE: Het gebruik van de psychologie als [de] unieke verklaring voor maatschappelijke verschijnselen kan inderdaad doorslaan. Zoals eerder opgemerkt zijn vele andere op elkaar inwerkende factoren relevant in het multidimensionale maatschappelijke ontwikkelingsproces. Naast de eerder genoemde ecologische, technologische, economische, politieke, sociaal structurele, culturele en persoonlijkheidsfactoren, is uiteindelijk het individuele en collectief bewustzijn de meest omvattende factor in het maatschappelijke ontwikkelingsproces.¹⁸ En de kwaliteit van het individuele bewustzijn en coherentie van het collectief bewustzijn zijn uiteindelijk afhankelijk van de mate van toegang tot het transcendent bewustzijn.¹⁹ Het klopt dat de ideologie van het neoliberalisme en ‘het managen

Hoe de democratie wordt afgebroken en hoe we haar vernieuwen. De Bezige Bij, 2025. Civis Mundi Digitaal #162, september 2025.

¹⁶ Zie voor *Diagram 2: De keten van gedragsontwikkeling* voetnoot 5.

¹⁷ Wilber (1985b):p40. Zie voetnoot 23.

¹⁸ Zie voetnoot 4.

¹⁹ Zie voetnoot 15.

van jezelf' ook afgeleid kunnen worden uit economische en sociaal-culturele motieven, maar desalniettemin blijft het individuele en collectief bewustzijn de meest omvattende factor in het maatschappelijke ontwikkelingsproces.

EJ: "Bas Heijne volgt haar in haar stelling dat ze een coherente filosofische ondergrond biedt voor het neoliberalisme.²⁰ Dat lijkt me niet het geval, al is er wel degelijk nood aan een uniforme diagnose voor de overvloed aan maatschappelijke problemen, die dagelijks over ons worden uitgestort, zoals scheidingen, burn-outs, populisme, autocratische politici, complottheorieën, onvrede, maatschappelijke tweedeling, eenzaamheid, etc. Hadden we maar zo'n theorie".

TvE: Een coherente filosofische ondergrond voor het neoliberalisme, dat een overvloed aan maatschappelijke problemen veroorzaakt, is wellicht te vinden in de hier aangekaarte theorie van individueel en collectief bewustzijn. Deze theorie is omvattend, coherent en - belangrijk - ook grondig wetenschappelijk onderzocht op daadwerkelijke gedragseffecten (Appendix 3: *Is wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van meditatie überhaupt mogelijk?*).

EJ: "Het benadrukken van 'ideologie' als een vereenvoudigde weergave van het 'ik-ideaal' of van een maatschappelijke context, en de liefde en zelfidentificatie die dat oproept of daarop geprojecteerd wordt, is zeker een interessant uitgangspunt. Hoe dit in zijn werk gaat en of we er wat aan kunnen doen, blijft open. Ze levert geen enkel bewijs voor de 'aansprekingen' of hoe waanbeelden en complottheorieën ontstaan".

TvE: De opmerking dat Charim 'geen enkel bewijs levert voor de 'aansprekingen' of 'vrijwillige onderwerpen' is correct - althans wanneer 'bewijs' in positivistisch-materiële zin wordt begrepen. Omdat het hier echter over een sociaalwetenschappelijk onderwerp gaat kan wel in constructivistische zin over bewijs worden gesproken: door de dominante 'verbeelding' (in Spinozistische zin) ontstaan waanbeelden oftewel worden ze 'geconstrueerd'. Voor veel 'onweldenkenden' is vrijwillige onderwerping aan de verbeelding wellicht de enige optie. Wanneer de rede onvoldoende ontwikkeld is, om wat voor reden dan ook, heeft men geen andere keus. Dit zou bij de 'weldenkenden' enige compassie dienen op te roepen. Een vraag is of EJ wel een geschikte theorie en daarbij behorend bewijs levert om de hierboven besproken onderwerpen enigszins te duiden?

EJ: "Ook de "vrijwillige onderwerping" van de subtitel blijft wat duister. Natuurlijk onderwerpt men zich aan het 'ik-ideaal', net als bij een verliefdheid, anders is niet mogelijk, je ondergaat het. Van uiterlijke dwang is geen sprake. Ook biedt de schrijfster geen perspectief op een beheersing van de narcistische trend. Hoe lang houdt de betovering aan? Hoe kunnen we de neoliberale verleidingen weerstaan?"

TvE: Dit is de laatste alinea in het artikel van EJ. Dat men zich 'natuurlijk onderwerpt aan het ik-ideaal of de narcistische trend' - dat men eenvoudigweg niet anders kan dan het ondergaan en dat er geen sprake is van uiterlijke dwang - lijkt een al te eenvoudige voorstelling van zaken. Voor de 'onweldenkenden' mag dit grotendeels gelden, maar ook voor hen geldt dat uiterlijke dwang in de zin van maatschappelijke druk (bijvoorbeeld de ratrace van de oneindige mimetische begeerte) wel aanwezig is. Net zoals verliefdheid (een lichamelijke emotie) een tijdelijk iets is in het proces om tot een meer volwassen relatie (een mentaal gevoel) te komen, kan een dominante verbeelding in principe gecorrigeerd worden door de rede.²¹

TvE: Een perspectief op 'een beheersing van de narcistische trend' is in principe mogelijk door praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling (of morele vorming of spirituele ontwikkeling): zie de onderste route in Diagram 3. Hetzelfde geldt voor het 'weerstaan van de neoliberale verleidingen'. Oftewel wat kunnen we er praktisch gezien aan *doen*? Veel mensen zullen waarschijnlijk beargumenteren dat praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling niet

²⁰ Bas Heijne. *Eindelijk: een coherente filosofische ondergrond voor de hete hangijzers van onze tijd*. NRC, 15 februari 2024. [[link](#)].

²¹ In [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#) geeft Maarten van Buuren het denken als een drieluik weer waarin de rede centraal staat (p12). Daarin kan de rede via een vorm van feedback tot verbetering van de intuïtie en de verbeelding (of waarneming) leiden.

iets daadwerkelijk *doen* is. Maar de dagelijkse tijdsinvestering in zulke technieken is wel degelijk iets *doen*. Wanneer wetenschappelijk onderzoek naar de gedragseffecten van deze technieken positieve resultaten oplevert (zie Appendix 3) kan men zich afvragen waarom niet veel meer mensen technieken voor bewustzijnsontwikkeling gaan praktiseren?

Waarschijnlijk speelt hier ook het gegeven een rol dat de rede geen motiverende component tot gedragsverandering in zich draagt. Op deze wijze belandt men in een soort vicieuze cirkel. Men kan tot in den treure wetenschappelijk onderzoek blijven doen, maar dat motiveert mensen niet tot praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling, waardoor het collectief bewustzijn incoherent blijft en weinig maatschappelijke en ecologische vooruitgang wordt geboekt, wat weer uitnodigt tot meer wetenschappelijk onderzoek doen. We moeten het dus niet van de verbeelding en rede hebben, maar wellicht meer aandacht besteden aan verbetering van onze intuïtieve vermogen (zie Appendix 2).²²

TvE: Erik Jansen heeft een interessante en relevante boekbespreking afgeleverd. Helaas is in zijn tekst niet altijd even duidelijk wie aan het woord is: de auteur van het boek of de boekbespreker?

Appendix 1: Het paradoxale begrip 'macht'

Deze appendix stamt uit: Van Eijk T. (2024). [Rationele én tegelijkertijd bevlogen politici gevraagd](#). Commentaar op: Ellen Mangnus (2024). *Kijk niet weg. In gesprek met Jan Pronk*. Lemniscaat. Civis Mundi Digitaal #153, december 2024. Jan Pronk (2024). [Reactie op het artikel van Toon van Eijk](#). Civis Mundi Digitaal #153, december 2024.

Sectie 7. *Pronks 'verbeelding aan de macht' en het paradoxale begrip 'macht'*

'Macht' is een paradoxaal begrip. Spinoza merkt op dat lichamelijke en geestelijke onderwerping 'slechts duren zolang angst of verwachtingen duren' [16]. Macht lijkt een vergaande autonome dynamiek te hebben, maar alleen voor zo lang wij - de burgers - dat toelaten. Met betrekking tot het concept 'macht' zei de Franse filosoof Etienne de La Boétie in 1577 in zijn *Discours de la servitude volontaire* (Vertoog over de vrijwillige slavernij) dat het zich onttrekken aan de werkingen van de macht soms belangrijker kan zijn dan het vormen van tegenmacht. "[Met macht is het] precies zoals met een vuur dat van een vonkje groeit en steeds groter wordt zo lang het hout vindt om te branden. En zonder dat er water op is gegooid om het te blussen, maar alleen doordat er geen hout meer bij wordt gedaan, verteert het vuur zichzelf - omdat het niets anders heeft om te verteren - en verliest alle kracht, en is geen vuur meer" [17].

Als men de disciplinerende macht niet (meer) gehoorzaamt, wordt zij als een wortel die geen vocht vindt en sterft. De filosoof Bruno Latour zegt: "Macht is niet iets dat men kan bezitten - het moet inderdaad eerder als een gevolg dan als een oorzaak van actie gezien worden... De maatschappij is niet hetgeen dat ons bij elkaar houdt, het is wat bij elkaar wordt gehouden. De sociale wetenschappers hebben het gevolg voor de oorzaak aangezien, het passieve voor het actieve, hetgeen gelijmd wordt voor de lijm. Het verwijzen naar een reservoir van energie, of het nu om 'kapitaal' of 'macht' gaat, om het gehoorzame gedrag van de massa's te verklaren, is dus zinloos. Dit reservoir is vol voor zolang men het niet nodig heeft, dat is zolang anderen het plichtsgetrouw vullen. Het is leeg wanneer men het nodig heeft, dat is wanneer de anderen het niet langer vullen. Er valt niet te ontkomen aan deze paradox. Hoe veel macht men ook schijnt te accumuleren, het is altijd nodig het te verkrijgen van de anderen" [18].

De val van de Berlijnse Muur is een indrukwekkend voorbeeld waarop Latour's interpretatie van het begrip 'macht' van toepassing is. Zo gauw een bepaald aantal mensen macht op een andere manier gaan interpreteren, i.c. *power to the people*, worden regeringen machteloos. Overheden en politieke machthebbers weerspiegelen slechts het collectief bewustzijn van de bevolking. Ook autoritaire of totalitaire machthebbers hebben niet voldoende macht om bevolkingen van vele miljoenen mensen aan te sturen. Zij hebben slechts macht *in zover en zolang* de bevolking hen toestaat om macht te hebben.

Timothy Garton Ash, hoogleraar Europese Studies in Oxford, karakteriseert Václav Havel (1936-2011) als een wijs man [19]. Havel schreef als dissident over 'de macht der machtelozen' en ervoer als president 'de machteloosheid der machtigen'. Havel's wezenlijk inzicht waaruit elk burgerlijk verzet voortkomt, is volgens Garton Ash dat "zelfs de meest onderdrukkende regimes afhankelijk zijn van een minimale volgzzaamheid van de mensen die ze regeren". Deze 'machteloosheid der machtigen' en daarmee corresponderende 'macht der machtelozen' zou de hogere klassen te denken moeten geven.

²² In Diagram 1 *Het proces van het denken* in [Van-Eijk-MvB.-Zijn-Denken-Doen-2025.pdf](#) (p19) wordt gedemonstreerd hoe meer intuïtief denken tot stand kan komen.

In deze context is het belangrijk om op te merken dat bewustzijnsontwikkeling (in de zin van spirituele transformatie) iets anders is dan bewustwording *van* iets - in dit geval *van* ongelijke machtsverhoudingen. Politieke bewustwording is belangrijk, maar niet afdoende om fundamentele veranderingen te bewerkstelligen. Waarom komt er op een gegeven moment, en meestal vrij abrupt, een eind aan de volgzzaamheid van grote groepen mensen? Dit heeft met de coherentie van het collectief bewustzijn te maken. Omdat het collectief bewustzijn gevormd wordt door individuele bewustzijnden blijft het oude spreekwoord van kracht: 'verander de wereld, begin bij jezelf'. Individuen hebben macht [20].

De laatste zin in Pronks actieprogramma van tien punten - 'Maak een eind aan de neiging om zich voortdurend achter elkaar te verschuilen' - is in deze context relevant. De re-actieve neiging om een afwachtende houding aan te nemen (laat anderen maar het voortouw nemen) is in tegenspraak met Pronks altijd pro-actieve houding. Begin bij jezelf.

Eindnoten bij Appendix 1

16. Van Buuren M. (2016). *Spinoza. Vijf wegen naar de vrijheid*. Ambo/Anthos, Amsterdam. www.amboanthos.nl p.47/50.
17. De La Boétie: in Achterhuis H. (1988). *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Uitgeverij Ambo bv, Baarn, Nederland (2e druk). p.275.
18. Latour B. (1986). *The powers of association*. In: J. Law (ed.). *Power, action and belief: A new sociology of knowledge?* Routledge & Kegan Paul, Boston. pp.264-280.
19. Timothy Garton Ash. *Weinigen hebben zo veel van waarde nagelaten als Havel*. NRC, 19 december 2011.
20. Bovenstaande alinea's stammen uit: subhoofdstuk 7.2 *Leiders leiden niet, maar volgen* in: Van Eijk T. (2021). [Klimaatcrisis, gedragsverandering en bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu. Ook beschikbaar als pdf-file.

Appendix 2: Menselijke ontwikkeling in drie fases

Tabel 1: Menselijke ontwikkeling in drie fases

<i>Kind</i>	<i>Volwassene</i>	<i>Verlichte volwassene</i>
pre-persoonlijk	persoonlijk	trans-persoonlijk
<u>onder-bewust</u>	<u>zelf-bewust</u>	trans(boven)-bewust
pre-rationeel	rationeel	trans-rationeel
zintuiglijk: pre-conceptuele gevoelens	symbolisch: conceptuele argumenten	spiritueel-intuïtief: trans-conceptuele inzichten
instinct	rede	intuïtie
ongedifferentieerde eenheid: geen onderscheid en scheiding tussen subject en object	emancipatie: onderscheid en scheiding tussen subject en object	gedifferentieerde eenheid: onderscheid zonder scheiding tussen subject en object

Tabel 1 stamt uit een bespreking van het boek *De mens is geen plaag. Over het gevaar van een onttoverde wereld* van Cees Buisman, directeur van Wetsus, Europees centrum voor duurzame watertechnologie, en hoogleraar biologische kringlooptechnologie aan Wageningen Universiteit.²³

Tabel 1 is een ideaaltypische beschrijving, dus in werkelijkheid zijn de drie fases minder scherp van elkaar te onderscheiden. Uiteraard is de staat van verlichte volwassene een ideaalbeeld, maar in principe kunnen gewone stervelingen de staat van verlichting bereiken. Het vraagt wel een tijdsinvestering in bewustzijnsontwikkeling. Wat verlichting wordt genoemd in oosterse filosofieën is op dit moment een levende realiteit voor slechts heel weinig mensen. Maar ook het op weg zijn in de richting van het ideaal van verlichting levert al veel op in termen van persoonlijk en maatschappelijk welzijn. De 80 gulden die ik in 1972 heb betaald om de TM techniek te leren is voor mij de beste investering die ik tot nu toe ooit gedaan heb. Het is een techniek voor bewustzijnsontwikkeling waar veel goed gedocumenteerd onderzoek naar gedaan is (dat wil zeggen gepubliceerd in *peer reviewed* wetenschappelijke tijdschriften).

²³ Van Eijk T. (2018). Bespreking van: Cees Buisman. [De mens is geen plaag. Over het gevaar van een onttoverde wereld](#) (2018). Civis Mundi Digitaal #61, juli 2018.

De tabel staat ook in: Van Eijk T. (2017). [Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling](#). Lulu (p186).

Tabel 1 is gebaseerd op Wilber (1985b:p120), maar de tabel als zodanig komt niet in zijn boek voor. De tabel is samengesteld op grond van zijn teksten. Wilber K. (1985b). *Oog in oog. Veranderende denkbeelden voor deze tijd*. Lemniscaat, Rotterdam. (Dutch translation of *Eye to eye; The quest for the new paradigm* 1983).

Appendix 3: Is wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van meditatie überhaupt mogelijk?

(uit: Van Eijk 2017:p.88).

Zijn er technieken voor bewustzijnsontwikkeling die gedragsverandering van binnenuit kunnen bewerkstelligen op een efficiënte en effectieve manier? Een van de vele technieken voor bewustzijnsontwikkeling is Transcendente Meditatie (TM). De TM-techniek is waarschijnlijk een van de best onderzochte meditatietechnieken. De resultaten van onderzoek naar de fysiologische, psychologische en sociologische effecten op individuen en groepen zijn in vele wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerd.

David Orme-Johnson is een van de meest toonaangevende onderzoekers naar de effecten van meditatie, met meer dan 100 publicaties op zijn naam waarvan de meeste in *peer-reviewed* tijdschriften. Op zijn website (<http://www.truthabouttm.org/truth/Home/index.cfm>) staat een uitgebreid overzicht van de onderzoeksresultaten naar TM. Een van de vele tijdschriften waarin onderzoek naar de TM-techniek is gepubliceerd is de *International Journal of Neuroscience*. Op de website van Dr. Orme-Johnson zegt Dr. Sidney Weinstein, Editor-in-Chief: *Over the past 10 years the editors and reviewers of the International Journal of Neuroscience have accepted several papers on Transcendental Meditation because they have met the rigorous standards of scientific publication.*

Ikzelf beoefen de TM techniek sinds 1972 en weet uit eigen ervaring hoeveel moeite de meeste wetenschappers hebben met het accepteren van de onderzoeksresultaten naar TM. Thomas Kuhn heeft laten zien dat wetenschappers niet zo maar uit het dominante wetenschappelijke paradigma kunnen stappen. Ondanks de grote hoeveelheid statistisch significante onderzoeksresultaten blijft serieuze belangstelling voor grootschaliger toepassing van TM achterwege.

Orme-Johnson zegt op zijn website: *If you are interested in lists of research on the Transcendental Meditation technique, in studies comparing different meditation and relaxation techniques, or in questions such as whether the research is valid, whether the effects are due to self-selection or placebo, or are otherwise inconclusive, or whether the researchers on Transcendental Meditation are objective and committed to the scientific method, or whether outside reviews have discredited the research, ... in such issues as whether the TM technique has harmful effects or is a cult or religion, or whether enlightenment is just a metaphysical concept ... [then check this website].*